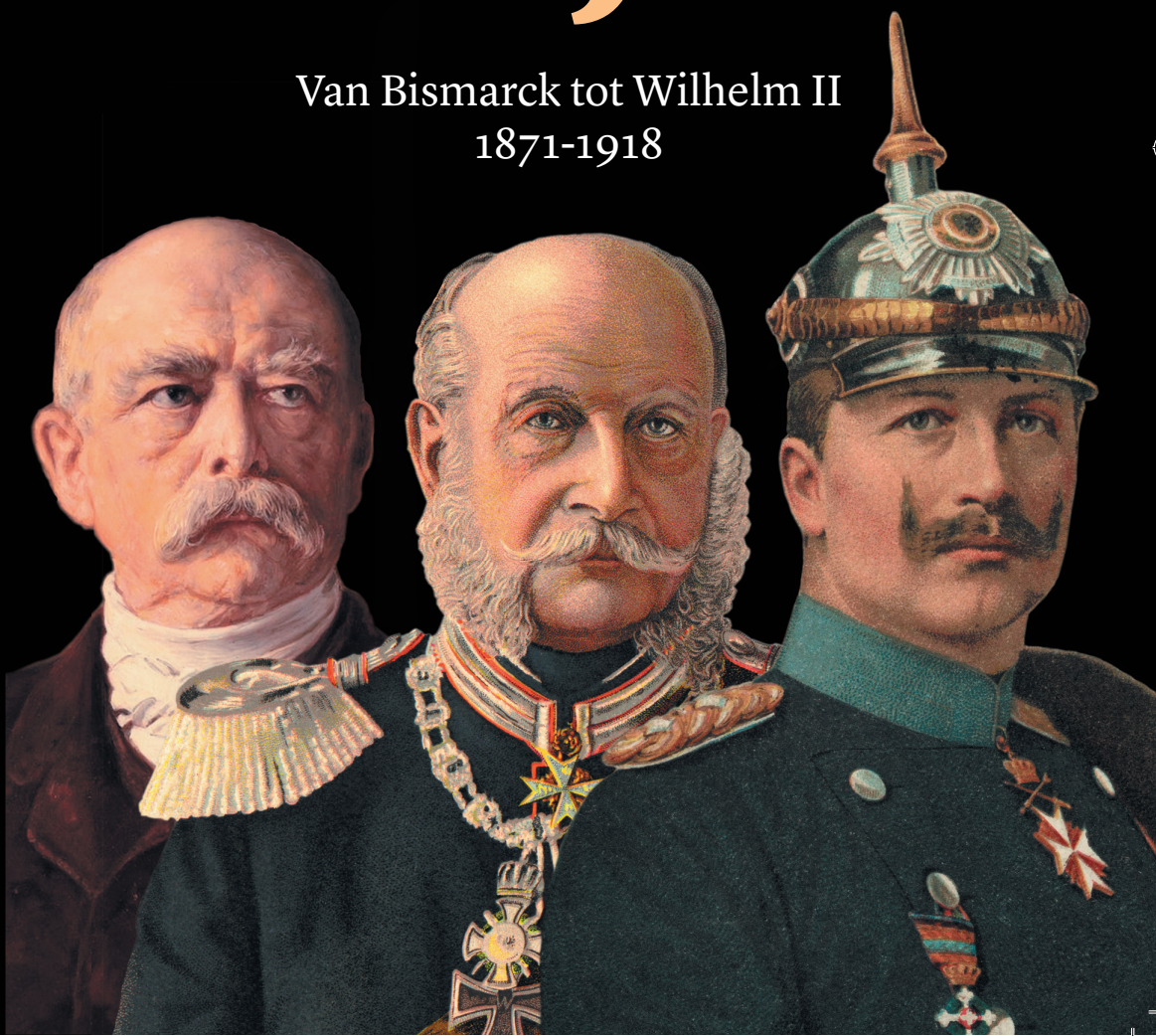

UWE KLUSSMANN & JOACHIM MOHR (RED.)

HET DUITSE KEIZER RIJK

Van Bismarck tot Wilhelm II
1871-1918

HET DUITSE KEIZERRIJK

UWE KLUSMANN & JOACHIM MOHR (RED.)

HET DUITSE KEIZER RIJK

Van Bismarck tot Wilhelm II
1871-1918

Stefan Berg, Georg Bönisch, Annette Bruhns, Arnout van
Cruyningen, Thomas Darnstädt, Dinah Deckstein, Carmen
Eller, Annette Grossbongardt, Katja Iken, Nils Klawitter,
Ulrike Knöfel, Gunther Latsch, Kathrin Maas, Bettina Musall,
Norbert F. Pötzl, John C.G. Röhl, Johannes Saltzwedel,
Michael Sontheimer, Thilo Thielke, Rainer Traub, Andreas
Wassermann

Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright © Nederlandse vertaling 2018, Uitgeverij Omniboek

Oorspronkelijk verschenen onder de titel *Das Kaiserreich. Deutschland unter Preußischer Herrschaft, Von Bismarck bis Wilhelm II* door Uwe Klußmann en Joachim Mohr (red.)

Copyright © 2014, Deutsche Verlags-Anstalt, onderdeel van uitgeefgroep Random House GmbH, München, Duitsland, en Spiegel-Verlag, Hamburg, Duitsland

Vertaald uit het Duits door Henk Hardeman

Omslagontwerp en vormgeving binnenwerk Studio Mol

Omslagbeeld Bismarck Wikimedia Commons (publiek domein), Wilhelm I Getty Images, Wilhelm II dpa

ISBN 9789401913362

ISBN e-book 9789401913379

NUR 686

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

INHOUD

Voorwoord	11
DEEL I DE EERSTE DUITSE EENHEID	15
‘Een revolutie van bovenaf’ De historicus Michael Stürmer over de Socialistenwetten, de ‘Kulturkampf’ en de stelling van de Duitse ‘Sonderweg’ <i>Uwe Klusmann en Joachim Mohr</i>	17
Een staat uit bloed en ijzer De stichting van het Keizerrijk in Versailles <i>Georg Bönisch</i>	28
Rook boven de bossen Oorlogsverslaggever William Howard Russell over de Slag bij Sedan	39
Kranige onderdanen Het leger van de keizer: scholen van de natie <i>Bettina Musall</i>	44
DEEL II ONRUST IN DE AUTORITAIRE STAAT	53
Jongleur met vijf ballen De complexe alliantiepolitiek van Otto von Bismarck <i>Norbert F. Pötzl</i>	55

Het politieke spectrum Partijen in het Keizerrijk	66
Een Pruisische socialist August Bebel, de machtigste tegenspeler van de keizer <i>Uwe Klusmann</i>	69
‘Barbaarse wraakactie’ August Bebels toespraak over het Duitse schandaal in China	84
‘Vlugschriften in de boezem’ Geheime berichten van de politieke politie	87
Het Driekeizerjaar Het jaar 1888 als keerpunt <i>Joachim Mohr</i>	89
De nachtvlinder Wilhelm II en zijn fatale leidersrol aan de top van de staat <i>John C.G. Röhl</i>	96
Reusachtig dikke pillen Het Burgerlijk Wetboek van 1896 <i>Thomas Darnstädt</i>	101
Rassenwaan bij het kampvuur De ‘Eerste Vrij-Duitse Jeugddag’ (1913) <i>Gunther Latsch</i>	108
Bijtgrage bulldogs De wisselvallige geschiedenis van het Münchense satirische tijdschrift <i>Simplicissimus</i> <i>Annette Grossbongardt</i>	110

DEEL III SPRONG IN DE MODERNE TIJD	115
Het Wilde Westen in het Ruhrgebied Duitse steden groeiden nog nooit zo snel als in het Keizerrijk <i>Andreas Wassermann</i>	117
De geldmachine Oprichting en opkomst van de Deutsche Bank <i>Nils Klawitter</i>	128
De rusteloze broer Hoe het familiebedrijf Siemens een wereldconcern werd <i>Dinah Deckstein</i>	135
Brandstof uit de apotheek De automobiel – van excentriek idee tot symbool van een nieuw tijdperk <i>Joachim Mohr</i>	139
De hemel tegemoet Zeppelin en Lilienthal, pioniers van de luchtvaart <i>Joachim Mohr</i>	145
De burgerlijke feministe Helene Lange en haar strijd voor beter onderwijs voor vrouwen <i>Annette Bruhns</i>	149
Epidemie uit de Elbe De cholera-epidemie van 1892 in Hamburg <i>Kathrin Maas</i>	157
In pak naar het strand In de ‘Kaiserbädern’ op Usedom begon het Duitse massatoerisme <i>Stefan Berg</i>	161

DEEL IV EEN OPKOMENDE WERELDMACHT 165

‘Mond houden, schepen bouwen’ 167

De bewapeningswedloop van de Duitse marine met het
Verenigd Koninkrijk

Michael Sontheimer

Met grog en geschenken 179

De Afrikapionier Carl Peters – een ondoorzichtige figuur

Thilo Thielke

‘Plek onder de zon’ 187

De latere kanselier Bernhard von Bülow over de koloniale
politiek van het Keizerrijk

Afrekening met de monarchie 189

Pacifisten vonden veel weerklank, maar brachten weinig tot stand

Michael Sontheimer

DEEL V CULTURELE OMWENTELING 195

‘In liederen sterk, Duits tot in het merg’ 197

Verstedelijking en vrije tijd leidden tot ansichten, stuiverromans
en verenigingen

Rainer Traub

Iedereen beroemd 208

De zegetocht van de bioscoop

Katja Iken

‘Intellectueel bordeel’ 211

Theaterschandaal rond Gerhart Hauptmann

Carmen Eller

Nevel der eeuwigheid	213
De schildervorsten Lenbach, Stuck en Liebermann	
<i>Ulrike Knöfel</i>	
Pruis in hart en nieren	220
Hoe schrijver Theodor Fontane tot criticus van het regime werd	
<i>Bettina Musall</i>	
Esthetiek van de ondergang	227
Vaak verkeerd geïnterpreteerd: Wagners mythen, Nietzsches orakel	
<i>Johannes Saltzwedel</i>	
‘Mannenvermoordende slachtingen’	235
Vroege vermoedens van de grote oorlog	
<i>Uwe Klussmann</i>	
Oorlog in de familie	239
Keizer Wilhelm II en zijn verwanten op de Nederlandse, Belgische en Luxemburgse troon vóór, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog	
<i>Arnout van Cruyningen</i>	
BIJLAGEN	251
Tijddlijn 1870-1918	253
Literatuurlijst	258
Auteursindex	260
Dankwoord	262
Illustratieverantwoording	264
Personenregister	265

VOORWOORD

Op 18 januari 1871 vond in de Spiegelzaal van het Paleis van Versailles in Parijs bij getrokken sabels de viering van de eerste Duitse eenwording plaats. Duitse vorsten en militairen riepen na de overwinning van de Duitse troepen op Frankrijk de Pruisische koning Wilhelm I uit tot eerste Duitse keizer.

Daarmee ontstond een toekomstige grootmacht, waarvan het aantal inwoners rond 1914 toenam van 41 naar 67 miljoen mensen. De nieuwe staat ontketende geweldige krachten. Gestimuleerd door technische vernieuwingen beleefden met name de staal- en elektrotechnische industrie een snelle bloei. Het rijk bewapende zich en bouwde een vloot op. Politici, zoals de latere rijkskanselier Bernhard von Bülow, hadden de mond vol van ‘een plek onder de zon’.

De binnenlandse politiek werd gedomineerd door Pruisen, waar landgoedeigenaren en militairen zich van hun privileges verzekerden via het Dreiklassenwahlrecht*. Militarisme en onderdanigheid bepaalden het maatschappelijke klimaat. Het Duitse Keizerrijk was geen democratie. Wilhelm I, die tot aan zijn dood in 1888 keizer was, moest niets hebben van inspraak van het volk. Desondanks was hij geliefd bij zijn onderdanen, omdat hij de lang gekoesterde

---

* Volgens dit kiesrecht werd een derde van de vertegenwoordigers in het parlement gekozen door de bovenste groep van de belastingplichtigen, een derde door de middelgrote groepen van de belastingbetalers, en een derde door de onderste groep van de belastingbetalers.

wens van eenwording had vervuld. Ook Otto von Bismarck werd door het volk op handen gedragen – de ‘Ijzeren Kanselier’ die zich erop beroemde die eenheid ‘met ijzer en bloed’ bewerkstelligd te hebben.

Ondanks zijn conservatieve inborst besloot Bismarck niet-temin de belangrijke stap naar modernisering te zetten. Dankzij aanzienlijke organisatorische en financiële inspanningen realiseerde hij vanaf 1883 een ziekteverzekering, die later gevolgd werd door een ongevallen- en pensioenverzekering. Hierbij zag hij zichzelf niet in eerste instantie als weldoener, maar als een soort ‘politiek dijkgraaf’, aldus emeritus professor geschiedenis Michael Stürmer. Bismarck wilde door zijn invoering van sociale verzekeringen met name de positie van de opkomende sociaaldemocraten verzwakken.

Historicus Stürmer, auteur van het standaardwerk *Das ruhelose Reich*, verzet zich tegen het beeld van Bismarcks ‘revolutie van bovenaf’. De rijkskanselier streed tegen de sociaaldemocraten die, aldus Stürmer, ‘destijds nog niet wisten of ze een revolutionaire dan wel een hervormende partij moesten zijn’. Stürmer concludeert dat het Keizerrijk onder de ‘grootsprakerige’ keizer Wilhelm II – die ‘iets pathologisch’ over zich had – uiteindelijk ‘op de rand van de afgrond balanceerde’. Ook de Britse historicus John C.G. Röhl, auteur van een driedelige biografie van de Pruisische heerser, komt met een kritische beoordeling van de rol die Wilhelm II speelde. Hij ziet de keizer als een politiek waaghals, die op een oorlog aanstuurde.

Veel Duitsers waren tijdens het Keizerrijk dol op soldaatjespelen. Ze staken hun kinderen in matrozenpakjes en genoten van gewaagde acties, zoals het uitzenden van de kanonneerboot *Panther* naar de haven van Agadir in Marokko, de zogeheten ‘pantersprong naar Agadir’. De Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), onder leiding van de beroemde August Bebel, die in 1913 overleed, streed tegen het militarisme, met inbegrip van de kwelling van soldaten. Bebel waarschuwde onvermoeibaar dat het Keizerrijk ‘met

open ogen het noodlot tegemoet ging'. In dit boek wordt uitgebreid beschreven hoe Bebel opklom van houtbewerkersegezel naar 'arbeiderskeizer', zoals velen hem noemden. Ondanks het feit dat de sociaaldemocratie gedurende twaalf jaar verboden was, slaagde Bebel erin de SPD bij de Rijksdagverkiezingen van 1912 met 34,8 procent van de stemmen tot de grootste Duitse partij te maken.

Hoezeer de Pruisische socialist Bebel zelfs indruk maakte op mensen met een conservatieve inborst, blijkt wel uit de houding van schrijver Theodor Fontane ten opzichte van het Keizerrijk, zoals beschreven door *Spiegel*-auteur Bettina Musall. Musall verrichtte onderzoek in het Fontane-archief, de Villa Quandt in Potsdam. Fontane raakte in toenemende mate teleurgesteld in het egoïsme en de bekrompenheid van de Pruisische adel. In zijn roman *Der Stechlin* (*Stechlin. Roman van het oude en nieuwe Pruisen*) laat hij een personage de socialistische Bebel betitelen als 'een man met een zienswijze en intelligentie'.

In een bijdrage van *Spiegel*-redacteur Stefan Berg wordt het begin beschreven van het massatoerisme op het eiland Usedom in de drie badplaatsen Heringsdorf, Ahlbeck en Bansin, ook wel bekend als de 'Kaiserbäder'. Het Keizerrijk zette ook stappen in de twintigste eeuw met de beginnende zegetocht van moderne transportmiddelen: de auto en het luchtschip.

Spiegel-redactrice Ulrike Knöfel doet verslag van de culturele vernieuwingen in deze periode, in haar portretten van de schilders Franz Lenbach, Franz Stuck en Max Liebermann. Tegenover de gezagsgetrouwe Lenbach, die Bismarck ruim tachtig keer portretteerde, stelt ze de vrijdenker Liebermann. De laatste, aldus de schrijfster, 'bracht het licht in de Duitse schilderkunst'. Hij toonde eenvoudige mensen op het platteland en gaf ze naturalistisch weer. Zijn meesterschap leidde tot een professoraat aan de Königliche Akademie der Künste in Berlijn.

Spiegel-auteur Johannes Saltzwedel belicht in zijn bijdrage de geestelijke stromingen in het Keizerrijk, met aandacht voor de filo-

soof Friedrich Nietzsche en de componist Richard Wagner. Volgens hem waren beide kunstenaars verbonden door een esthetisch radicalisme, dat in tegenspraak was met de representatieve kunst van het Keizerrijk. Met name in de filosofie van Nietzsche ziet hij een afkeer van de holle zelfvoldaanheid van veel tijdgenoten. Nietzsches innerlijke twijfel aan de uiterlijke opleving kwam tot uiting in uitdrukkingen als 'Umwertung aller Werte' en 'Wille zur Macht', die over de Keizertijd heen reikten. Niettemin waarschuwt Saltzwedel de complexe kunstenaars Nietzsche en Wagner niet louter tot wegbereiders van Duitse ramspoed te bestempelen.

Aan het slot van dit boek komen contemporaine auteurs aan het woord, die afhankelijk van hun gezindheid de Eerste Wereldoorlog zagen aankomen of ernaar verlangden. Een van hen, Friedrich Engels, voorspelde al in 1887, nog ten tijde van keizer Wilhelm I, een door oorlog veroorzaakt revolutionair einde van het Duitse Keizerrijk en een 'ondergang van de oude staten en hun traditionele staatsgeleerdheid'. Helemaal onvoorzienbaar was de aanstaande ramp niet.

Hamburg, zomer 2014

Uwe Klussmann en Joachim Mohr

DEEL I

**DE EERSTE
DUITSE
EENHEID**

‘EEN REVOLUTIE VAN BOVENAF’

De historicus Michael Stürmer verklaart Bismarcks optreden jegens katholieken en sociaaldemocraten en bekritiseert de stelling van de Duitse ‘Sonderweg’ als ‘cliché’.

Interview door Uwe Klussmann en Joachim Mohr

Spiegel: Professor Stürmer, het Duitse Keizerrijk werd in 1871 gesticht na een bloedige oorlog. Hoe reageerden de burgers destijds op de nieuwe staat?

Stürmer: Aanvankelijk zeer verschillend. In het noorden reageerde men bijvoorbeeld duidelijk heel anders dan in het zuiden. De Pruisen, die in het nieuwe rijk een bevoorrechte positie genoten, waren hiermee veel meer ingenomen dan de Zuid-Duitsers. Ook in het westen waren er grote bedenkingen. Die tref je zelfs nog aan bij Konrad Adenauer, de eerste kanselier van de Bondsrepubliek. Volgens Adenauer is het een grote ramp geweest dat in 1815 bij het Weens Congres het westen bij Pruisen was gevoegd in de vorm van de gewesten Rijnland en Westfalen.

Spiegel: Veel mensen waren in 1871 dus niet erg enthousiast?

Stürmer: Er was ook nooit over gestemd. Ook Karl Marx en Friedrich Engels beschouwden de stichting van het rijk als een revolutie van bovenaf, en daarmee hadden ze gelijk. Van liberale zijde werd

stichter Otto von Bismarck als ‘witte revolutionair’ betiteld. En revoluties vinden doorgaans niet met algemene instemming plaats.

Spiegel: Individuele machthebbers – koningen, vorsten, groothertogen, senaten van Hanzesteden – in de in totaal 25 bondsstaten stonden ook koel tegenover de nieuwe natiestaat.

Stürmer: Ja, de Beierse koning Ludwig II kon alleen door heel veel geld overgehaald worden ermee in te stemmen. Vervolgens bood hij zijn neef, de Pruisische koning Wilhelm I, de Duitse keizerskroon aan. Dat was een geheime actie van Bismarck.

Spiegel: Maar wat hield het rijk dan bij elkaar?

Stürmer: Kolen en staal waren de lijm van de eenheid, om John Maynard Keynes te citeren, maar ook het bloed dat vergoten was in de Frans-Duitse Oorlog van 1870-1871. Want niet alleen de Pruisische, maar ook de Beierse, Württembergse en Badische troepen hadden grote verliezen geleden.

Spiegel: Welke toekomst zag Bismarck in 1871 voor het nieuwe Keizerrijk?

Stürmer: Hij dacht dat het niet stabiel was en heeft zich daarover steeds weer pessimistisch uitgelaten.

Spiegel: Welke problemen waren dan bij de stichting van het Keizerrijk al aanwezig?

Stürmer: In de eerste plaats het enorme overwicht van Pruisen op de andere bondsstaten. Pruisen besloeg meer dan drie vijfde van het gebied en beschikte over een bijna even zo groot aandeel van de bevolking. Bovendien had Pruisen de industrie, het erts en de kolen uit Silezië en beschikte het ook over Berlijn als dynamisch centrum en verkeersknooppunt.

Spiegel: Wat bedreigde die samenhang verder nog?

Stürmer: In het rijk heerste een religieuze tegenstelling tussen protestanten en katholieken. Bismarck wortelde historisch gezien in de wereld van de achttiende eeuw en zag deze rivaliteit nog als iets krachtigs. Iets wat in de loop van de twintigste eeuw grotendeels verdwenen is. Daarbij had hij oog voor de sociale kwesties.

Waarom introduceerde Bismarck vanaf 1883 een moderne en kostbare sociale politiek? Hij wilde het rijk stabiliseren, de sociale eisen inwilligen die hij gerechtvaardigd vond, en daarmee de sociaal-democraten in machtspolitiek opzicht de wind uit de zeilen nemen.

Spiegel: Al kort na de stichting van het rijk nam Bismarck represailles tegen de katholieke Kerk en de daarmee verbonden Centrumpartij. Hij ontketende de zogenoemde ‘Kulturkampf’*. Had het rijk voor de samenhang behoefte aan een interne vijand?

Stürmer: Al bij Machiavelli kun je lezen dat een gemeenschappelijke vijand uitermate verbindend werkt.

Spiegel: De Kulturkampf was dus volgens Bismarck een noodzakelijk kwaad?

Stürmer: Je moet wel kritiek hebben op de Kulturkampf, maar je moet die niet demoniseren. De secularisatie van Frankrijk bijvoorbeeld voltrok zich gedurende de Franse Revolutie met massamoorden, de Kulturkampf in het Duitse Keizerrijk was een zeer gematigde herhaling daarvan. Bismarck wilde de Kerk in het gareel brengen, haar invloed terugdringen. De harde kritiek van veel van mijn collega-historici kan ik niet delen.

Michael Stürmer

De emeritus professor voor Mittlere und Neuere Geschichte aan de Universiteit Erlangen-Neurenberg is auteur van het standaardwerk *Das ruhelose Reich (Het rusteloze rijk)*. In de jaren tachtig was hij adviseur van bondskanselier Helmut Kohl. Sinds 1989 schrijft hij voor het dagblad *Die Welt*. Stürmer werd geboren in 1938 en woont in Berlijn.

---

* de strijd die de overheid onder Bismarck van 1872 tot 1879 met name in Pruisen voerde tegen de katholieke Kerk (noot vertaler)

Niemand wil in een land wonen waar de Kerk bijvoorbeeld beslist over echtscheidingen, maar dat was destijds wel zo.

Spiegel: Vanaf het einde van de jaren 1870 bevocht Bismarck met de zogeheten Socialistenwetten de sociaaldemocraten. Vreesde de rijkskanselier een rode meerderheid in het parlement?

Stürmer: Bangmakerij is altijd productief in de politiek. Overigens was Bismarck niet echt bang dat er bij zijn leven een rode republiek zou komen. Maar hij heeft dat beeld herhaaldelijk bezworen. Om die reden heeft hij ook de heersende klassen bekritiseerd. Degenen die iets hebben, werken niet, maar de hongerigen zijn ijverig en zullen ons opvreten, waarschuwde hij.

Spiegel: Wat ondernam hij daartegen?

Stürmer: Hij zag zichzelf, zoals gezegd, als een soort dijkgraaf en dienovereenkomstig heeft hij zijn politieke dijken gebouwd. De belangrijkste dijk tegen links was de sociale wetgeving, dus de invoering van de ziekte-, ongevallen- en invaliditeitsverzekering. Dat heeft gezorgd voor een sociale en nationale samenhang.

Spiegel: Aanvankelijk ging Bismarck echter voor de harde confrontatie. Hij heeft sociaaldemocraten vervolgd, vakbonden getreiterd, hun verenigingen verboden.

Stürmer: Ook die Socialistenwetten moet je in historisch perspectief zien. Er zijn twee aanslagen geweest op Wilhelm I. En in 1871 waren de sociaaldemocraten enthousiast over de revolutionaire Commune van Parijs*, vooral August Bebel, die ook wel de ‘arbeiderskeizer’ werd genoemd. Dat ervoer Bismarck als een aanval.

Spiegel: Maar de sociaaldemocraten waren geïsoleerd in de Rijksdag, ze kwamen voor de andere partijen niet in aanmerking voor een coalitie. Hoe konden ze dan een gevaar vormen?

Stürmer: Bismarck dacht aan de toekomst en aan de ergste optie.

---

* De Commune van Parijs was een revolutionaire regering die over de stad Parijs heerste van 18 maart 1871, totdat ze bloedig werd neergeslagen op 28 mei van datzelfde jaar.

De sociaaldemocraten wisten destijds nog niet of ze een revolutionaire dan wel een hervormende partij wilden zijn. Dus of ze een radicale omwenteling nastreefden of stapsgewijze hervormingen. Daarbij kwam nog dat ze enorm groeiden. In 1890 behaalden ze bij de Rijksdagverkiezingen al 20 procent van de stemmen. Vanuit Bismarck gezien was dat een bedreigende politieke tsunami. Die wilde hij tot staan brengen.

Spiegel: De rijkskanselier heeft altijd weer zijn zin doorgedreven tegenover de keizer en de regering door te dreigen met een staatsgreep, een soort militaire dictatuur.

Stürmer: Bismarck speelde af en toe met de optie van een staatsgreep. Het had betekend dat de rechten van het parlement beperkt zouden worden, of dat het helemaal zou worden opgeheven. Of Bismarck werkelijk zover zou zijn gegaan, is vanuit het huidige perspectief moeilijk te zeggen. Ik denk van wel. Maar afschrikking berust er vooral op dat je in een dreiging gelooft.

Spiegel: In het derde deel van de negentiende eeuw komen de moderne transport- en communicatiemiddelen op: de spoorweg, de telegraaf, de telefoon. Daarmee konden landsgrenzen overwonnen worden; de Europese staten kwamen dichterbij elkaar. Beseften de toenmalige elites niet dat alleen een gemeenschappelijke Europese stabiliteit voor welvaart kon zorgen?

Stürmer: De staatselites verkeerden nog niet in de positie om te denken in de richting van een samenkomend Europa. De gedachte aan een politiek verenigd continent, die ook nu nog zeer fragiel is, was hun vreemd. Ondernemers en bankiers handelden daarentegen al over de grenzen. De beruchte kapitalisten waren het politieke denken ver vooruit.

Spiegel: Had de grondwet van het Keizerrijk de fundamentele vraag wie soeverein in de staat zou moeten zijn – de vorst of het volk – opengelaten?

Stürmer: Ja, natuurlijk, en dat was heel slim. Als je een vraag niet kunt beantwoorden, moet je hem openlaten. Daar zijn in de ge-

schiedenis veel voorbeelden van. In het Viermogendhedenakkoord over Berlijn (1971) tussen de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en de Sovjet-Unie, midden in de Koude Oorlog, werd bijvoorbeeld steeds slechts gesproken over ‘relevant territory’ (relevant gebied). De westelijke mogendheden en de Sovjet-Unie bedoelden hier allemaal iets anders mee, maar dat was voor alle betrokkenen duidelijk. De keizer of de Rijksdag, dat was in het Keizerrijk een voortdurend twistpunt.

Spiegel: Ook de verhouding tussen Pruisen en de andere bondsstaten was niet helder.

Stürmer: Pruisen was destijds het staatsapparaat, zonder dat het als zodanig in de grondwet stond vermeld. De Pruisische ministers waren zo’n beetje boven de rijksambtenaren gesteld. Tegenwoordig zijn bondsministers protocollair natuurlijk hoger ingeschaald dan ministers van deelstaten.

Spiegel: De politieke leiding van het rijk was feitelijk gescheiden van de militaire leiding. Er was nauwelijks samenwerking.

Stürmer: Dat klopt. Het was een grote tekortkoming dat de politieke en de militaire top van de staat doorgaans niet van elkaar wisten wat ze van plan waren en welke gevolgen dit kon hebben.

Spiegel: Na het tijdperk Bismarck, vanaf 1890, bedreef het Keizerrijk in toenemende mate een agressieve buitenlandse politiek. Waardoor kwam dat?

Stürmer: Voorzichtigheid. Rijkskanselier Leo von Caprivi had met het Verenigd Koninkrijk het Zanzibarverdrag (1890) gesloten en de handelsoorlog met Rusland beëindigd. Daarvóór, als generaal en hoofd Rijksmarine, had hij gezegd: ‘Hoe minder Afrika, hoe beter voor ons.’ Maar helaas was het ook zo dat de hoge militairen werden vereerd als halfgoden. Daardoor kon bijvoorbeeld Ludwig von Moltke, die een zwak karakter had en een incompetent officier was, louter op grond van zijn naam en de daaraan verbonden mythe, chef van de generale staf worden. Boven hem stond dan alleen nog de oppervlakkige en spreekwoordelijk onverantwoordelijke keizer

Wilhelm II. Destijds heerste er een onnadenkende geest. Deze is treffend gekarikaturiseerd en bekritiseerd door Carl Zuckmayer in de film *Der Hauptmann von Köpenick* en door Heinrich Mann in zijn roman *Der Untertan (De onderdaan)*.

Spiegel: Was Wilhelm II een ramp voor het rijk?

Stürmer: Zijn grootvader Wilhelm I had tenminste nog gezegd: ‘Ik begrijp de grote politiek niet. U, Bismarck, hebt daar meer verstand van, doet u het maar.’ Maar zijn snoeverige kleinzoon Wilhelm II overschatte zichzelf. Zo ontstonden hersenspinsels als een zogenaamd persoonlijk regiment, vanuit het idee dat hij alles beter wist. Of het plan zich als grote keurvorst of zelfs als Fridericus Rex te presenteren, als incarnatie van Frederik de Grote. En het ergste aan deze schertsvertoningen is dat hij erin geloofde!

Spiegel: Zouden wij keizer Wilhelm II vanuit onze huidige optiek eigenlijk als psychisch labiel of heel ziek beschouwen? Was hij manisch, hysterisch?

Stürmer: (lacht) Hij had ongetwijfeld iets pathologisch.

Spiegel: De Duitse keizer vanaf 1888 was dus eigenlijk niet volledig toerekeningsvatbaar?

Stürmer: Dat is weer te veel gezegd. Maar zijn regime bood vele verleidingen. Hij was destijds staatstoneelspeler nummer één in Duitsland. Hij werd alom bewonderd, zelfs aanbeden. Hij was een man van zijn tijd. Hij was gefascineerd door techniek en wetenschap en voelde zich daardoor modern. De toenmalige politiek vereiste de grote entree, de glans, de kroon, de sjerpen. Wellicht was hij bij rechtstreekse verkiezingen ook succesvol geweest, met zijn optreden, zijn theatraliteit en zijn politieke aantrekkingskracht.

Spiegel: Had het rijk na Bismarcks vertrek in 1890 eigenlijk een concept voor zijn verstrekkende zogenaamde wereldpolitiek? Of zwalkte Duitsland tegenover zijn burenen onberekenbaar tussen dreigementen en toenaderingspogingen?

Stürmer: De hele wereldpolitiek draaide toen, zoals nog steeds, feitelijk om de wereldeconomie. Daarentegen lagen aan de opbouw

van een grote Duitse vloot na 1894 louter machtspolitieke redenen ten grondslag: men wilde vooral iets tegenover het Verenigd Koninkrijk stellen. De vlotenbouw was een grote fout, zoals destijds de belangrijke reder Albert Ballin en de grootindustriële Walther Rathenau al beseften.

Spiegel: Keizer Wilhelm II was dol op de vloot – zijn vloot.

Stürmer: Wilhelm was een vlotenclown. Hij verzamelde grote oorlogsschepen zoals veel andere welgestelden tegenwoordig Rolls-Royce-auto's. Moet je eens kijken naar een honderdmarkbiljet uit 1906: daarop stoomt de Duitse vloot met gigantische rookwolken langs de Oostzeekust. Een Germania* zit onder een Duitse eik. Dat is de oorlogsvloot, die daar de zee op vaart. Dat was een zeeslagvloot op zoek naar een vijand!

Spiegel: In de recentere geschiedschrijving bestaat de theorie van de Duitse 'Sonderweg' (eigen weg). Daarmee wordt bedoeld dat de democratie zich in Duitsland op een wezenlijk andere manier heeft ontwikkeld dan in andere Europese staten zoals Engeland of Frankrijk. Wat betekent dat met betrekking tot het Keizerrijk?

Stürmer: Elke natie gaat haar eigen weg. Wie tegen de Britten zegt dat ze in hun ontwikkeling volledig normale Europeanen waren, wordt door hen niet helemaal serieus genomen. Wie de *mission civilisatrice* van de Fransen als normaal ziet, ontnemt hen hun *claim to fame*. Wie de ontwikkeling van de democratie ziet als een rechte weg zonder dwaalsporen, heeft geen verstand van geschiedenis.

Spiegel: Volgens u was er dus geen eigen ontwikkeling voor Duitsland?

---

* In de negentiende eeuw begon Duitsland zich te vereenzelvigen met de vrouwenfiguur Germania. Als typisch Germaans geziene attributen als blonde vlechten, een kuras, met staal bedekte borsten en eikenloof onderscheidde haar van andere nationale maagden zoals Britannia, de Nederlandse Maagd en de Franse Marianne.

Stürmer: Moet je luisteren, in het Verenigd Koninkrijk werd het algemene gelijke kiesrecht voor mannen en vrouwen pas in 1928 ingevoerd...

Spiegel: ... in de Franse republiek aan het einde van de Tweede Wereldoorlog...

Stürmer: ... en in Duitsland al na het einde van de Eerste Wereldoorlog, in 1919. Die theorie van de Duitse Sonderweg is een cliché. Ja, het was een eigen weg, maar alle naties hebben hun eigen wegen.

Spiegel: Kun je zeggen dat het Duitse Keizerrijk militaristischer en nationalistischer van aard was dan andere Europese staten destijds?

Stürmer: Hoe definieer je militaristisch? In het Duitse Rijk heeft de militaire top altijd weer over de burgerregering heen besluiten genomen. De militaire leiding heeft de politieke implicaties van haar beslissingen niet gezien, niet overwogen. En de civiele top, bijvoorbeeld de rijkskanselier, was niet tot in de details op de hoogte gebracht van de uiterst politieke beslissingen van de militairen. Dat geldt niet alleen voor 1914 en het begin van de Eerste Wereldoorlog, maar ook voor de vlootconstructie vanaf de jaren 1890. Het leger en de politiek hebben niet samengewerkt. Zoiets is levensgevaarlijk. De vlootbouw kwam voort uit een door het leger gekoesterde, langzaam toenemende en steeds feller wordende agressie – vooral jegens het Britse Rijk.

Spiegel: De Kyffhäuserbund, de overkoepelende organisatie van Duitse soldatenverenigingen, telde in 1913 zo'n 2,9 miljoen leden. Was het militarisme van de kleine lieden een wezenlijk drijvende kracht, die in 1914 tot de catastrofe van de Eerste Wereldoorlog leidde?

Stürmer: Niet zozeer een drijvende kracht, maar het maakte de oorlog wel mogelijk. De mensen waren dol op soldaatje-spelen, dat was zo mooi kleurig. Die liepen natuurlijk niet rond in lelijke camouflagepakken, maar in elegante uniformen. Wanneer waren mannen ooit beter gekleed?

Spiegel: Elke jongen wilde een matrozenpakje dragen.

Stürmer: En dat gold zelfs voor de arbeiders.

Spiegel: De mensen werden blij van uniformen, wapens, onderscheidingen.

Stürmer: In feite balanceerde de maatschappij op de rand van de afgrond, maar voor de mensen zag het er alleen maar uit als soldaatje-spelen.

Spiegel: Wat verleidde de Duitse elites, maar ook het merendeel van de burgers ertoe aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog ten onrechte te denken dat hun positie als wereldmacht onwankelbaar was? Haast niemand leek te voorvoelen dat het rijk vlak voor een catastrofe stond.

Stürmer: De militaire bovenlaag van het Keizerrijk werd opgevoed naar het oorlogsbeeld van 1871: heldhaftig, overmoedig. Hoewel ze beter hadden kunnen weten. Het afschrikwekkende voorbeeld voor de Eerste Wereldoorlog is immers de Amerikaanse Burgeroorlog van 1861 tot 1865. Dat ging gepaard met meer dan een half miljoen doden, verschroeide aarde, loopgravengevechten, een onbevattelijke meedogenloosheid. Maar die moderne oorlog hadden de Duitse militairen niet bestudeerd!

Spiegel: De experts waren naïef?

Stürmer: Destijds was de algemene opvatting dat de zogeheten ‘grote oorlog’ sowieso kwam. Dus moest hij beginnen als de krachtverhouding tussen het eigen land en de vijanden gunstig leek. Snel naar Parijs en de vijand verslaan, dat was de gedachte achter het Schlieffenplan*. En dan de wending naar de binnenste linie tegen de Russen.

Spiegel: Waren er dan geen waarschuwend stemmen?

Stürmer: Zeker wel – Rathenau, Ballin, ook de auteur Stefan Zweig. Maar hun waarschuwingen werden niet gehoord.

---

* plan van de Duitse generaal Alfred von Schlieffen (1833-1913) (noot vertaler)

Spiegel: Het merendeel van de mensen geloofde blindelings in de overwinning?

Stürmer: Ja, anders was het bij het begin van de oorlog, in de zomer van 1914, ondenkbaar geweest dat tegen de soldaten werd gezegd: ‘Jullie zijn weer thuis als de bladeren vallen.’

Spiegel: Hebben de mensen zulke voorspellingen werkelijk geloofd?

Stürmer: Dat hebben ze gehoopt. Wat een verschrikkelijke vergissing!

DE OPKOMST EN ONDERGANG VAN EEN GROOTMAGT

Op 18 januari 1871 werd Wilhelm I in de Spiegelzaal van Versailles uitgeroepen tot Duitse keizer. Onder Pruisische heerschappij groeide het nieuw gestichte Duitse Keizerrijk, dat daarvoor uit een grote hoeveelheid staten bestond, in minder dan een halve eeuw uit tot een economische en militaire supermacht die zich kon meten met de Europese grootmachten. De militaristische en autoritaire Duitse eenheid werd door een periode van snelle bevolkingsgroei, industrialisering, technische innovaties en culturele bloei de moderne tijd ingeloodst. Onder Wilhelm I zorgde de 'IJzeren Kanselier' Otto von Bismarck, de ontwerper van het Rijk, voor een inhaalslag om zo, in de woorden van Wilhelm II, 'een plek onder de zon' te verkrijgen.

In de laatste twee decennia van het Keizerrijk leidde een desastreuze politiek tot de ondergang van de staat. Met het einde van de Eerste Wereldoorlog kwam er ook een einde aan de supermacht van het Keizerrijk.

Aan de hand van bijdragen van verschillende auteurs wordt de opkomst, de bloei en de gewelddadige ondergang beschreven van een machtig imperium. Deze Nederlandstalige editie heeft een extra hoofdstuk van historicus Arnout van Cruyningen over de verhoudingen tussen keizer Wilhelm II en zijn Nederlandse, Belgische en Luxemburgse koninklijke verwanten.

Uwe Klussmann (1961) is een Duitse historicus, gespecialiseerd in Duitse, Russische en Sovjetgeschiedenis. Sinds 1990 is hij redacteur van *Der Spiegel*. Historicus **Joachim Mohr** (1962) is sinds 1993 werkzaam voor *Der Spiegel* en stelt als eindredacteur van *Der Spiegel Geschichte* de themanummers samen.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 686

ISBN 978 94 0191 336 2

9 789401 913362